

СЛАДКОДУМНИЯТ И МЪДЪР СЪБЕСЕДНИК

Любен Георгиев

Дойде време и Симеон Радев да заеме законното си място в нашата духовна култура. Сега неговото духовно съчинение „Строители на съвременна България“ е достойно на новите читатели, излязоха и две други книги с негови статии и спомени.

Но аз си спомням времето, когато за всичко това не можеше дори да се мечтае. Дълги години, цели десетилетия наред над неговото дело тежеше предопределението на мълчанието, забвението, непризнаването. Всяка вечер точно в 6 часа той излизаше да се разходи по „Раковски“, срещаш го понякога с мрежа в ръка в съседните магазини, рядко с някой свой връстник, повечето сам. Мълвеше се, че работи над трети том от „Строителите“, защото понякога се мяркахе в библиотеката на БАН, дето се ровеше в прашни и пожълтели архиви. Но после престана, тъй като беше много зле със зрението — вече не можеше да чете, не различаваше от пръв поглед дори физиономии, трябваше дълго да се взира в теб, повече те познаваше по гласа. . .

Така веднъж го спря, като му се обади и го приближи, писателят Димитър Хаджилиев, с когото седяхме на маса в кафене „Прага“, отвън, на тротоара. Хаджилиев беше общителен човек, познаваше кого ли не, той покани Симеон Радев на масата и ни запозна: Борис Делчев, Здравко Петров и мен. Какво беше учудването ни, когато се оказа, че Симеон Радев знаеше по нещо за всеки от нас. И не беше обикновена любезност във френски стил от негова страна. Почувствуваха нашите съмнения или изненада, той каза по нещо конкретно и за трима ни. Борис Делчев беше публикувал наскоро статия в „Литературен фронт“ за общата художествена изложба, там отбелязваше и картините на Бистра Радева. Разговорът тръгна естествено, редно беше Симеон Радев да се интересува от такова важно събитие в живота на най-близкия си човек. (Дори когато си тръгна след час и половина, той се върна и се пошегува заговорнически: „Ако жена ми ме пита къде съм закъснял, ще ѝ кажа, че сме разговаряли за нейните картини“.)

Външно погледнато, Симеон Радев имаше твърде немощен вид — съсухрено лице, много бледо, почти прозрачно, с големи, клепнали уши, с отслабнали, доста помътнени очи; дребна, мършава фигурка и слаб глас. Но духът му бе останал непокътнат от възрастта. За щастие той бе съхранил паметта си, приваждаше не само второстепенни и третостепенни подробности, но свободно и точно боравеше с години, имена, заглавия, цитати на няколко езика и пр. Говореше леко, приятно, с характерна мекота в мелодията на фразата, в която просветваха непомръкнали остриета на каламбури и сентенции. Живав характер живееше в този македонски българин, един от последните наши възрожденци. Той не можеше и не искаше да се приспособи към унификацията на днешната реч и това се чувствуваше по спомените, които написа. Такъв изворно чист бе неговият език и в личен разговор. Но най-безценното качество на Симеон Радев беше неговата сладкодумност. То придаваше на ерудицията и културата му неповторимо българско очарование. Трябваше само да го разпалиш и да се приготиш да го слушаш. Той разказваше изключително увлекателно — живописно и мъдро. В наше време малцина са запазили това рядко качество — само у Радичков и Хайтов има все още нещо от сладкодумството, от масалдкийството на някогашния народен разказвач, а нали цялата ни проза се крепи на тази разказвателна способност? Да си спомним Софроний, Каравелов, Вазов, Цанн Гинчев, Захари Стоянов, Влайков, Елин Пелин, Йовков, Каралийчев — как леко и естествено се струи тяхната реч, колко силна е разговорната реч в писмената литература!

С часове сме слушали, без да можем да се откъснем, колоритните разкази на Симеон Радев за баща му и майка му, за дядовците му, за ранното му детство, за ученичеството му в Ресен, Охрид и Битоля. („Жаждата да учим беше част от нашето родолюбие“ — казваше той. И се стараше да предава на другите тази си ненаситност.) Не мога да забравя отделни случки, които той разказваше с някакво вродено чувство за композиция на анекдотичното. Например, как се разболял в Охрид и баща му проводил да извика лекар Ангелопулус, грък по народност, как малкият Симеон бил твърде отпаднал и за да го извадят от тази апатия, баща му предложил на лекаря да му каже, че Кирил и Методий са били не българи, а гърци. Така и става. При тези думи болният вдигнал глава, пламнал, ядосал се, развикал се, че не е вярно, по бузите му се явила животворна червенина, а очите му блеснали. Или как изведнъж престанал да учи турски в Галата сарай, защото неговият покровител и благодетел Екзарх Йосиф му казал, че не иска продажна интелигенция, повече да наблюдава на френския. . .

Цели вечери сме посвещавали на разкази за Цариград, особено когато и ние тримата ходихме дотам, макар и за няколко дни. В самата някогашна столица на Ориента си припомнихме разказите на Симеон Радев — от него вече знаехме толкова много неща за бита, нравите, културата и душевността в многонационалния град. Темата за Галатасарайския лицей, където е прекарал пет години Симеон Радев и е получил солидно образование, беше разисквана до най-малки подробности, като се почне от годината, в която е основано това френско учебно заведение, и се стигне до неговото устройство, цели, методика и резултати. Спомням си много живо разказа на Симеон Радев за начина, по който са били изучавани френските неправилни глаголи — с товар тухли на гърба, под палещите лъчи на слънцето, докато се усвои материята безпогрешно. Или как е излизал всяка събота и неделя, за да вземе от Българската патриаршия книги, които чел под разсеяния поглед на турските наблюдатели. Или как е отказал да стане адютант на султана при някакво празненство. И как самите турци потулили работите и не допусkali да стават скандали, които биха могли да стигнат до ушите на Абдул Хамид, защото той и без друго търсел повод да закрие огнището на волнодумство и да разгони и питомци, и възпитатели.

Симеон Радев благоговееше пред личността и делото на Екзарх Йосиф, който го беше подкрепил и напътял в живота, дал му ценни съвети и солидна материална помощ, за да се изучи и стане полезен на родината си. Говореше с възторг и за Григор Пърличев, когото виждал като дете, спореше с Ботевата оценка за превода му на „Илиада“. Защищаваше мястото му на строител в културната история на България. Възхищаваше се и от писателските дарби на Захари Стоянов, и от доброто му познаване на френски език, усвоен самостоятелно, докато работил по строежа на барон Хишловата железница. Хубаво е, че Симеон Радев успя да напише ранните си спомени (собствено той не ги пишеше, а ги диктуваше на сина си). Така съм избавен от необходимостта да преразказвам чутото. Да се надяваме, че са запазени изцяло и спомените му за студентските му години в Женева. За това време на големи личности, като Г. В. Плеханов например, или като Васил Коларов, Г. П. Стаматов и др.

Знаехме, че Симеон Радев работи над трети том от „Строители на съвременна България“ и ги предава в Академията на науките, където Тодор Павлов му беше уредил нещо като контрактиция. Когато го посещавахме в дома му на тихата уличка зад площад „Славейков“, имах понякога усещането, че той просто релетираше пред нас онова, което му предстои да продиктува утре. Може би това ми предположение се създаде след един негов разказ:

— Веднъж, като работех във в. „Вечерна поща“ на С. С. Шангов — една уникална личност, пълна със свособразие и фантазии, — реших да преподам малък урок на българската журналистика, защото знаех, че в малка страна нищо не може да се скрие, всичко се научава още на другия ден. Въведох строго определен режим. Всеки ден точно в 10 часа файтонът ме чака, за да ме отведе в редакцията. Точно в 10,30 сядам и диктувам уводната статия на вестника. Всеки ден, моля да забележите! Каква беше реакцията? Всички в един глас: блестящо, невиджано, феноменално! А те не знаят, горките, че аз предната вечер съм я писал и цяла нощ съм я учил наизуст, за да мога да я издиктувам. . .

С подобни анекдоти той ни най-малко не се лежероизираше, напротив: притежаването на способност да се глумиш със себе си е рядко, но особено подкупващо качество. Няма защо да

се казва, че Симеон Радев е създал реномето си на журналист с неповторимото си перо. Но и с някои вестникарски ходове, разчитащи на популярност. Така например веднъж той взел интервю от виден италиански ас в криминалистиката и му задал въпроса: към коя категория криминални престъпници причислява турския султан Абдул Хамид? „Към ония, които за всекиго си мислят „този иска да ме убие“ и сами го убиват“ — гласял отговорът. Естествено такова интервю ще обиколи мълниеносно европейската преса...

Просто поразително е, че той, който познаваше изкушенията на репортьорството, избягваше журналистите, не обичаше да разговаря „за печат“. Малцина успяха да вземат интервю от него, все му се струваше, че не е необходимо да се шуми около името му, вътрешният му глас му напелвал да спре и пр. Любим израз в разговорите му беше „Тук да си остане“. При това положение беше немислимо да се отиде у тях с магнетофон, нито дори с отворен бележник. Ако забележеше, че си записваш нещо, той се мръщеше, изгубваше настроение, разговорът пропадеше. Казваше: „Знам, че може да напишете за мен след смъртта ми“ и обещавахе да ни посвети в ръкописите си, но това не стана никога. Затова сега възстановявам думите му по бегли записки, крайно разхвърляни и безсистемни, каквито бяха в същност и нашите разговори с него.¹ Скачахме свободно от тема на тема, далечното минало се преплиташе с по-близкото, исторически въпроси с литературни, засягахме езика, живописата, литературната критика, френската литература от миналия век, надниквахме в дипломатическите салони, в министерски кабинети, в двореца. Симеон Радев имаше необикновено широк кръг от интереси. Той изключваше дори съвременната литература. Разпитвал ни е за стиховете и писите на Георги Джагаров и епиграмите на Радой Ралин, които познаваше. Веднъж каза, че е чел „За свободата“ на Стефан Дичев и направи редица конкретни бележки за начина, по който е отразена дейността на дипломатите в Цариград или Букурещ — той смяташе, че при случайни срещи, журове, на гости и пр., никога не се разискват служебни въпроси, това било закон в международната практика.

Друг път основна тема бяха езиковите грешки и неправилности, общата немара към словото. Симеон Радев разказваше, че в Англия издавали речник на грешките, много поучителен, с възможни тълкувания. Казваше още, че редакцията на друг вестник давала премия на всеки, който откри каквато и да е правописна (коректорска) или смислова грешка по страниците на изданието. Няма защо да се добавя, че той беше един от най-ревнивите радатели на езика — говореше чисто български без диалектни особености, освен характерната мекота на местата, откъдето изхвърляхме някогашния ер-малък.

Понякога разговорите в дома на Симеон Радеви се продължаваха до късно, но когато между домакините започнеха да се разменят фрази на френски, се досещахме, че е време да си тръгваме. Тогава довършвахме думата си дори в коридорчето, където ни чакаше неизменната церемония: по някаква отколешна традиция Симеон Радев неизменно държеше палтата на всичките си гости — и канени, и неканени. И не се поддаваше на никакви уговорки. Беше ни неудобно, червяхме се и потяхме в началото, но нямаше как. Домакинът ужасно се оскърбяваше, ако не се подчиниха на този му малък каприз. Болен, немощен, едва ходец и едва виждащ, той поддържаше палтото, тъй като такъв бил редът. . . Как ли не съм го убеждавал, че това е отживяло, че то просто нас оскърбява или пък съм се закавал публично, че ще посещавам този дом само лятно време, когато ходим без палто — не! Нищо не можеше да отучи човека от този му навик. . .

Но къде ти да изтраем до лятото, ходехме пак у тях, на среща с миналия век. Имало е случаи, когато сме оставали по насаме (трима-четирима души) и тогава Симеон Радев изоставяше напътствията и доверяваше най-откровено любопитни подробности от житей-битието си. Например веднъж разказа, че като бил в Русия през 1905 г., приел го един генерал. Имал го

¹ По такива записки, изглежда, е сглобено и така озаглавеното „Последно интервю със Симеон Радев, явил се в бр. 10 на в. „Народна култура“ от 11. III. 1967 г. В него на С. Радев се приписва твърдението, че не е могъл да се запознае с Мара Белчева. Това не е така. На с. 310—311 от книгата си „Погледи върху литературата и изкуството и лични спомени“ той описва едно посещение у Мара Белчева. Симеон Радев съжеляваше, че не е имал възможност поради стеснителността си да се сближи с тази изключително културна жена.

просто като син. А очите на госта — все в жена му. Била рядка, необикновена хубавица. Особено обичал да я гледа как се спуска по стълбата и всяка сутрин я изчакавал.

— Не съдете строго младия човек — отронваше тъжна въздишка Симеон Радев. — Ето, той ми отвори къщата си, прие ме като скъп гост, а за мене съществуваше само жена му вече. . .

Друг път зачеквахме връзките му с двореца. На тази тема той говореше не много охотно, открехваше я частично. Разказвал е как с Кръстьо Сарафов отишли една вечер в парижкия локал „Фоли Бержер“ и се оказали на съседна маса с цар Фердинанд и белгийския крал Леополд. Изненадаи не по-малко от подобно съседство, царят изскърцал към нашия артист някакво неодобрение, но получил достоен отговор.

Фердинанд обичал да се съветва със Симеон Радев и по езикови въпроси. Веднъж го извикал да прочете някакъв документ на френски, написан собственолично. Той му направил бележки. Фердинанд отворил вратата и извикал сина си: „Борисе, ела да видиш как цар Фердинанд пише под диктовката на Симеон Радев.“ Отлично подготвен теоретично (по граматика), възпитаникът на Галата сарай естествено е използвал случая да се прояви. При друга подобна среща Фердинанд казал: „Дълбае го френския този македонец.“ (Немски Симеон Радев владееше пасивно — четеше и разбираше всичко, но го говореше несъмнено по-слабо от френски и английски.)

Прекарал 30 години извън родината, на различни дипломатически длъжности (най-често посланик), той имаше лични впечатления от всички европейски и американски политици на века. Знаеше пикантерии около тайните на задкулиската дипломация. Записал съм си например един епизод, а такива имаше десетки. Симеон Радев е бил със Спаак в Брюксел. Спаак играел бридж. Влиза човек и пришепва нещо на ухото му. Спаак си продължава партията. После казва на жена си да си тръгват. Защо?: „Господа, в този момент немските танкове навлязоха в наша територия. Войната е обявена.“

И още един епизод — този път в Банки, малко след Девети септември. В някакъв почивен дом. Студено му станало, отишъл да си поиска още едно одеяло. Домакинът го запитал:

— Вие какъв сте?

— Пенсионер.

— А какъв сте били?

— Съветник.

— Къде?

— В двореца.

— На Бориса ли?

— И на баща му.

— Значи сте много добър човек, щом като сте останали жив. Ето Ви още едно одеяло!

Напуснал отрано дипломатическото поприще, той нямаше никакви компрометиращи прояви в периода на фашизма. Някои го смятаха за англофил, но нали тъкмо англофилите доведоха България до положение на война с цял свят в навечерието на Девети септември. Симеон Радев внасяше респект с европейската си култура и държеше на българщината, а неzmенно наставяше:

— Дебалканизирайте се! Но си останете личности!

Ставало е дума, че ориенталистката на Бай Ганьо е не само българска, а изобщо балканска черта. Неслучайно, когато се намери в Европата, Алековият герой търси обществото на преустроили се сърби, българи, гърци, арменци и пр., там той плува в свои води.

Не зная за другите, но аз никога не успях да се дебалканизирам до такава степен, че да приемам на доверие абсолютно всичко, което чувах в този, пък и не само в този дом. Винаги подлагах някои неща на силно съмнение. Често, както ми изглеждаше, не без основания. Например — автографа, който ми даде Симеон Радев върху книгата си „Погледи“. Било е на 13 XII. 1965 г. Той не пишеше, той диктуваше. Записваше съпругата му: „На Любен Георгиев, чийто критически работи съм чел с жив интерес. . .“. Тук последва продължителна, малко тягостна пауза. Поиска да чуе записаното. После продиктува края на фразата: „ . . . във времето, когато още можех да чета“. Струваше ми се, че това време е било много далече — тогава не се познавахме, сигурно ме бърка с някой мой едноименник. Но се оказа, че не аз, а той е бил

прав. Затова още повече сега ценя автентичния му подпис — и сега виждам как с почти незрящите си очи той търси мястото, където с треперещи пръсти, отвикнали да държат писалката, малко накриво и нестройно се подписва.

На няколко пъти, още при най-първия ни разговор на улица „Раковска“, пред кафенето, Симеон Радев казваше, че като излезли „Строителите“, Димитър Благоев един от първите ги рецензирал. Взел файтон и му донесъл книжката на „Ново време“. Това добре. После, като излязъл вторият том, Симеон Радев взел файтон и отнесъл книгата на рецензента си. И това добре — такива са били отношенията на хората независимо от различията в политическите им възрения и от привързаността им към враждуващи партии. Но защо Симеон Радев неизменно подчертаваше, че тази статия на Дядото не се знае и не се препечатва? Недоумявах, защото я бях чел отдавна в двутомника „Избрани произведения“ на Димитър Благоев (С., БКП, 1951), с който ме бяха наградил при завършване на гимназията. Там на с. 335—346 във втория том е включена рецензията „Епопея на буржоазния национализъм“, препечатана от сп. „Ново време“. . . Независимо от твърде критичната преценка на книгата там още в началото се признава, че Симеон Радев е един от най-бляскавите публицисти у нас. В края се отбелязва и друго негово несъмнено качество — майсторството му в характеристиката на отделни дейци и политически личности. В коментара на редакторите Благоевият критицизъм не само е засилен до неузнаваемост, там просто Симеон Радев е сравнен със земята. По тази причина не смеех да го изведя от заблудението му и да му кажа, че рецензията за първия том от „Строителите“ не е потулена. Мислех просто, че му спестявам някои огорчения. . .

При онзи пръв наш разговор ние повече слушахме или просто задавахме въпроси: „Кой беше Михаил Герджиков? Виждали ли сте Баучер? С акцент ли говореше Фердинанд български?“ и пр. Но Симеон Радев почувствува, че макар произведенията му да не бяха преиздадени, ние знаехме немалко неща за него. Този път изненаданият бе той. Казвал ми е и друг път, че не намира контакт с младите историци:

— Те не ме признават. Отричал съм закономерностите в историческото развитие. Преувеличавал съм значението на случайностите, отричал съм логиката на историята. А аз не разбирам какво значи самата дума „закономерност“, обяснете ми, моля ви се, каква е разликата между „закон“ и „закономерност“? Не е ли достатъчно да се говори за исторически закони? Но не, то е навярно много просто, неучено. Къде-къде по-научно звучи „закономерност“! Този натруфен стил минава по-лесно за наука. Та беше думата за историците. С тях нямам никакво вземане-даване години наред. Мисля си: те просто не ме познават.

— Как така?

— Никой от тях не ме е посетил нито веднъж. Не ме е спрял да поговорим. А аз имам какво да им кажа, не че искам да се съгласят с мен. Аз съм човек от друга епоха. . . . Да, вдихах при мен и записаха мои спомени двамата млади историци, но не българи, не, а можете ли да познаете какви? — Немци! От Академията на науките на ГДР. Не знам как се са сетили. . . А у нас сред литературите съм повече известен. Макар че се стеснявам, като ме смятат критик. Какъв критик съм — с две статии и една сказка. . . .

— Нешо Бончев също има само две статии, посветени на литературата.

— Той е живял в друго време. Аз не можах да стана литературен критик, защото познавах българските писатели. На младини четях много. Чел съм Сент Бьов и Емил Фаге на френски, а също „Philosophie de l'art“ на Иполит Тен. Но макар да знаех добре езика, не разбирах какво чета. От Тена ми е останала една фраза, която повтарям в паметта си: „L'art c'est la nature, vue à travers un tempérament“ — „Изкуството е природата, виждана през един темперамент“. Така съм се мъчил да гледам на изкуството по-късно, когато писах за Г. П. Стаматов, за д-р Кръстев и за някои френски художници. Трябвало да познаваш темперамента на художника, за да схванеш как той е погледнал света. То е особено трудно. Сент Бьов е подценил най-много тъкмо ония, които е познавал лично: Стендал и Балзак, Флобер и Бодлер. Към тях е най-несправедлив.

Борис Делчев, който добре познаваше френските критици, вметна, че според Андре Малро Сент Бьов се ръководел от съображението: познавам добре г-н Анри Бел, не можете да ме накарате да повярвам, че този смешник е написал шедьоври; трябва да се провери дали „Парм-

ският манастир“ е написан от г-н Бел или от Стендал. . . Верен на биографичната си метода, създадена не без влияние на Иполит Тен, Сент Бьов е предупреждавал, че трябва да се съди за творбите, а не за творците.

— То не може да се отдели, но понякога едното пречи на другото. Впечатлението — добро или лошо — от познаването на автора предопределя впечатлението от творбата му, убива спонтанността на възприятието. А нали критиката е вид четене, както казваше Емил Фаге.

(Симеон Радев говореше на „е“ с извънредно меко произношение, казваше „Емил“ и също така меко и слято „Сентъбюф“, невъзможно е да се изпише.)

— Макар да не сме познавали лично Сент Бьов — вмятам може би не съвсем на място, — върху нашето отношение към него влияят факти от личната му биография, например романът му с жената на Юго, това, че той дори публикува любовните ѝ писма приживе на бившия си приятел. . .

— Ако знаеш или не знаеш тези неща и четеш статии на критика, по-различно ли ще бъде? А не трябва да е така. Произведението си има своя стойност, която не зависи от житейските факти от биографията на автора му. Например Яворов по-малък поет ли ще стане, ако се каже, че е убил Лора? Това ще смали ли значението на „Градушка“ и „На нивата“ в литературата ни?

Ще спра дотук, въпреки че съм записал и по-нататъшните разсъждения на Симеон Радев. Мисълта му, че всяка голяма любов завършва трагично, е изказвана и другале. Той питаше: Отело убиец ли е и може ли да бъде съден за престъпление? Казваше, че в любовта и в ревността куршумът води до развързка, а не до престъпление.

Но когато Михаил Кремен публикува в „Романът на Яворов“ тези му думи (вж. с. 302), той се отказва от тях. Отрече изобщо да се е срещал с Кремен, написа писмо до тогавашния председател на Съюза на писателите (вж. и книгата на П. Тихолов „Срещи и разговори с Николай Лилиев“, с. 130). Не можех другоаче да си обясня тази позиция на Симеон Радев освен с факта, че той се е почувствувал много обиден и уязвен, тъй като Яворовият романист беше вметнал една наистина оскърбителна фраза за него, заимствувана от арсенала на политическите борби в миналото, „прочутият мой събеседник, когото мнозина не знаят защо наричаха Юда, говореше словоохотливо. . .“. Бях близък с Михаил Кремен, знаех как се вълнуваше от протеста на Симеон Радев, тъй като се опасяваше, че може да се навреди на излизането на втория том от книгата, а и първият едва бе преодолял издателските бариери. Но не се и опитах да се намеся в техните отношения, в които имаше толкова много оцеляла вражда. Както се мъчех да запазя пълен „неутралитет“ и в отношенията на Симеон Радев с друг един негов връстник, чийто дом също съм посещавал — Михаил Арнаудов. Нещо беше развалило отношенията им преди повече от половин век и сега бе вече твърде късно да се установява кой е бил правият.

Много често се оказваше, че на дъното стоят утайки на непрегорели страсти от македонските борби. През 1945 г. Атанас Далчев публикува статия „За поезията на Яворов“, в която четем: „Преди време преди една среща Симеон Радев, който е голям почитател на Кирил Христов, ми каза: „Аз не мога да приема, че в България има литературна критика, докато Яворов минава за голям поет.“ И малко след това: „Вижте песните на Кирила! Повече от трийсет години са минали, откакто ги е създал, но по тях и досега не се е появила нито една бръчка.“ (Вж. А. Далчев. Фрагменти, 1967, с. 25.)

Не зная дали Симеон Радев е казал точно така тези думи, но не е известно и да е реагирал на публикацията, да ги е отрекъл. Известно е, че той проявяваше педантично придиряне към отделни изрази в „Арменци“, подценяваше и други Яворови творби, не приемаше раздвоеността в лириката му. Той — френският възпитаник, който още в лицейските си години се е увличал по словесните непонятности на Стефан Маларме и си е позволявал да се глуми с учителите си, заедно не са ги разбирали.

Известно е също така, че той ценеше високо Кирил Христов. Но мога за две минути да докажа, че зад тези пристрастия не се съдържат само естетически аргументи. Мога да свържа степената на критическите присъди с принадлежността или симпатичните му определени политически партии от стара България. Като и тук ще се натъкнем на парадокси. Ресенсът Симеон Радев, роден и израсъл във вътрешността на Македония, не е от „вътрешните“, а е техен враг.

Чирпанлията Яворов, роден и израсъл извън Македония, е от „автономистите“. Времето днес е покрило с прах някогашните жестоки разпри. Но хората са си хора, те не могат да се простят изведнъж с миналото си. . .

Че Симеон Радев не беше се разделил със старите си вражди, се убедих при още един друг случай. През 1962 г. напечатих във в. „Отечествен фронт“ статийка за Боян Пенев. И той беше тогава непризнат и неиздаван и появата на заглавието „Голямо творческо дело“ навеждаше на мисълта за необходима преоценка. Казаха ми, че позвънил в редакцията Симеон Радев и поръчал да му се обади. Тъй като мнозина ме поздравяваха за статийката, представих си, че ще трябва да изпитам неудобството да изслушам още една похвала, да мигам, да кимам и да не знам какво да правя. Затова не му се обадох.

След няколко дни го срещам на „Раковска“ и „Гурко“. Решавам да го поздравя, той се приближава, вира се в мен с късогледите си очи и започна в скоропоговорка своя монолог:

— Да, четох Вашата статия за Боян Пенев. Как можахте да напишете такава статия? Боян Пенев няма такива заслуги, каквито му приписвате. Той беше кръстеvec и отричаше Вазов, Алеко, Ботев. Вие казвате това, но не се запитвате какъв критик е тогава, щом е отрекъл тримата най-големи наши писатели. После, казвате „колосално дело“. И още: „колосална ерудиция“. Разбирате ли какво значи тая дума? „Ерудиция“ значи „всестранна начетеност“. Ами такъв ли беше Боян Пенев? Казват и за Ботев Ваши млади колеги, че имал „ерудиция“. Не разбират какво пишат. Може ли един 27-годишен младеж да има ерудиция? Не може! Дори да е Ботев. Но като каже някой от вас една дума, всички я повтарят. Така на времето аз употребих за пръв път в българския език думата „жест“. След това като почнаха да повтарят: жест, жест, жест! Отначало тая дума беше златна, после стана сребърна, след това медна, сега е мангър. Знаете ли какво е мангър? Думите се изтриват! Не може да се каже за Боян Пенев „колосална ерудиция“, уверявам Ви. Той беше много повърхностен човек. Пишеше повърхностно. Ами за Възраждането знаете ли тезата му? Той смята, че е добре станало, дето сме паднали под турско робство, че да се покажели добродетелите на народа ни. . .

— Къде го е писал?

— Казал го е в лекциите си. Каза ми го г-н. . . , който го е чул. Той е много сериозен човек. А вие пишете, че Боян Пенев бил забравен. А случайно ли? Питам ви: случайно ли?

— Не го издават.

— Не е това. Той имаше предвзети идеи. Довасяше ги от Полша. Питайте по-стари хора. Аз не бях запознат с него, не съм разговарял и нямам никакво лично отношение. Бях в чужбина, все отлагам да се запозная, а той почина много млад. Но зная добре, че беше груб, невъздържан. Професор Милетич например, един много фин човек, не го обичаше.

— Той е спорил с него по правописни въпроси.

— Не само това. Боян Пенев ухажваше дъщерите му.

— Олга Милетич.

— И двете!

Разговорът издебия. Знам, Симеон Радев не обичаше никого от кръга „Мисъл“, още по-малко пък — прекия ученик и наследник на д-р Кръстев, най-големия апологет на П. П. Славеиков. Но се оказа, че имало още една причина: Симеон Радев мразеше Боян Пенев и го намираше зъл и груб, защото Боян Пенев не е признавал неговия близък приятел Александър Балабанов и се заканвал да предизвика анкета за професурата му. (Балабанов бил станал професор със същото съчинение, с което станал и доцент, само му сменил заглавието.) Михаил Арнаудов пък не беше от кръга на българановците, ценеше високо Боян Пенев като историк и критик и затова враждуваше със Симеон Радев. Тяхната беше лесна: те не се срещаха, не си ходеха на гости, не разговаряха. А ние, отдалечени през две поколения от техните вражди, трябваше да се промъкваме като при слалом между изненади и препятствия, абсолютно индиферентни понякога към предразсъдъците на времето им, неутрални спрямо неща, които слабо могат да ни засегнат. Цял трактат може да се напише за литературните вражди у нас, като се почне още от Ботев — Каравелов, Ботев — Вазов, Друмев — Войников, Вазов — Славеиков (баща и син), Вазов — Кръстев, Яворов — Страшимиров, Елин Пелин — Йовков и т. н. и т. н., може и дисертация да се напише на тази тема, само не знам дали кандидатска или докторска.

И първият, който е поставил началото на разкола, е преподобният Презвитер Козма, който е написал много непримиримо своята „Беседа против богомилите“.

— Не трябва да глазираме образите на творците от миналото само от респект към тяхното дело, това французите добре разбират — казваше Симеон Радев при случай. — С най-голяма свобода те се отнасят даже към пикантерията в биографиите на писателите. Историата на литературата няма да се напише в иконописен стил.

Точно така ненужен би бил иконописният гланц и в редовете, посветени на самия него.

Това ми беше пределно ясно, когато седнах да пише рецензия за току-що излязлата му книга „Погледи върху литературата и изкуството и лични спомени“ (1965). Съдържанието ѝ ми беше добре известно, може да се каже статия по статия знам как я съставяха Борис Делчев и Симеон Султанов. Симеон Радев ми е разказвал подробно за срещите с редакторите си, дори веднъж ми каза, че го водили на фотограф, дето във фото „Луна“ се снимали и тримата заедно. Поразително беше, че новите спомени на автора се бяха споили органично с някогашните му статии и книгата се беше получила твърде компактна.

Когато в края на юни 1966 г. рецензията ми излезе във в. „Литературен фронт“, Симеон Радев ми позвъни по телефона. Казах си: сега ще ми доказва, че у Яворов имало „витийство“ и че попадането му в „Мисъл“ било нещастие — нали споменавам бегло, че тук и на много други места можем да отправим възражения към книгата. Но не би. С развълнуван глас Симеон Радев ми зарзказва как чели статията на глас, покани ме да намина и накрая два пъти повтори: „Особено съм Ви благодарен за заглавието.“ (Следобед той беше се обадил да каже същото и в редакцията, защото навярно схващаше, че за една подобна публикация заслугата не е само на автора.) А заглавието на рецензията, набрано с големи букви, се набиваше отдалеч: „ЗАЩИТНИК НА РЕАЛИЗМА“.

Под същото заглавие включих статията и в книгата си „Съвременни писатели“ (1969). Но го нямаше вече Симеон Радев, за да му занеса екземпляр. Той почина на 16 февруари 1967 г. Не доживя с няколко месеца да види излязла книгата си „Ранни спомени“. През януари от болницата на ВМИ той изпрати кратка бележка вместо предисловие. Когато почина, нито един вестник не отбеляза смъртта му. Той не беше член нито на писателския, нито на журналистическия съюз, не беше и в БАН — нямаше кой да му издаде дори некролог. Въпреки това на опелото му в църквата „Св. Седмочисленици“ се събраха най-близките му хора от всички среди. През август получих от жена му Бистра и сина му Траян автографа, който Симеон Радев не можа да ми надпише.

Смъртта му настъпи съвсем не навреме — тъкмо работите по издаване на неговите книги бяха започнали да се оправят. Една беше вече излязла, друга се печаташе, ставаше дума за евентуално преиздаване на „Строители на съвременна България“ (дори не в два, а в три тома). Ходил съм у тях и със специална мисия — да му предложа да напише предговор към книгата, в която да обясни от съвременни позиции някогашното си русофобство. Привеждах му всякакви аргументи. Помня, че започнах с един цитат от спомените на някогашния немски дипломат у нас Вилхелм фон Мах, пред когото Стефан Стамболов бил казал, че русофобството не е отношение към многострадалния руски народ, а към погрешната царска политика на Балканите. От същото самодържавие е бил потискан и унижаван самият руски мужик. За да го убеди, че времето само налага корекция, му припомнях какво ми е говорил сам той за някогашната си статия за д-р К. Кръстев — как вече съжалявал, че се е навърлил с такава жестокост върху критика. Подбуден от Александър Балабанов, задето д-р Кръстев се произнесъл с пренебрежение към сп. „Художник“, Симеон Радев се запознава набързо с трудовете му и за един френски възпитаник не е трудно да подрони авторитета на немската естетическа школа. Но когато през 1965 г. включи статията си в книга, той се видя принуден да направи частични съкращения и смекчавания в текста от 1907 г. и да ги обясни в спомените си.

На тези и други мои аргументации Симеон Радев отговаряше с дипломатична предпазливост. Най-напред той искаше да си изясни какви са шансовете да излезе книгата без поправки и оскатявания, реална ли е възможността да се явят „Строителите“, настъпил ли е моментът, кому е нужна книгата? Обясняваше, че по отношение на русофилството едва ли има бъл-

гарин, който да се съмнява в освободителната мисия на Русия или във вековните симпатии на нашите два народа един към друг.

— Защо тогава да не се подчертае това в предговора?

— Защо да се подчертава?

— За да може да излезе. . . И в интерес на историческата истина.

— В „Записки по българските въстания“ няма нито една дума за ролята на Русия, но това не пречи на книгата да се препечатва.

— Там няма русофобство.

— Има. Привежда се случай, посочен от Раковски в „Дунавски лебед“. Когато разочаровани българи се явили при Дибич Забалкански и му заявили, че ако русите се оттеглят, те ще вдигнат въстание, той им се закарнал, че ще обърне топове срещу тях. Има ли го това в „Записките“?

— Има го. Но има и другото. Простите селяни, когато чуват съзаклятническото слово на апостолите, си мислят, че тая работа ще да е на „голямата мечка“: „Зад тази работа галиба, че Голямата мечка (Русия) стои и аз няма да се излъжа, ако ви нарека нейни хора — забележи важно най-старият от тримата говедари, като посочи с пръст на север.“ А когато въстанието бива разгромено, Бенковски произнася знаменитата фраза: „Моята цел е постигната вече! В сърцето на тиранина аз отворих такава люта рана, която никога няма да заздравее; а на Русия — нека тя заповяда!“

— Това е така несъмнено. То са известни неща. Сигурно трябва да се обяснят някои страници и от „Строителите“. Но това ще направите по-добре вие, вашето поколение, с вашите очи.

Той беше вече много болен и последните ни разговори взеха друга насока. Оказа се, че Симеон Радев цял живот е живял под насм, не беше негов и този апартамент, хазаинът искаше да изгони семейството му. Уреждаха се някакви комбинации по този въпрос. После той ми позвъни и когато отидох у тях, ми каза, че в Унгария имало някаква нова метода за лекуване на неговата болест. Деликатно попита дали не може да се уреди да замине, придружен от сина си. Тогава Съюзът на писателите незабавно написа писмо до Министерството на народното здраве, отнесох го лично, където трябва, много от формалностите бяха уредени, но беше вече късно. Не можеше да се приеме рискът на едно толкова дълго за болен човек пътуване. Мисля, че в сетните си дни Симеон Радев е почувствувал вниманието на нашата общественост към него. Дано е усетил също така, че неговата родна Македония, която беше отворила незараснала рана в сърцето му, също не е забравена.